

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПЕРЕВИЩЕННЯ ВІЙСЬКОВОЮ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ ВЛАДИ ЧИ СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ

ПАЩУК Артем Ігорович - адвокат

Анализируются вопросы уголовной ответственности за превышение военным служебным лицом власти или служебных полномочий в истории уголовного законодательства; исследуются тенденции применения указания на юридическую конструкцию «превышение военным служебным лицом власти или служебных полномочий» в памятниках уголовного законодательства.

Ключевые слова: уголовная ответственность, превышение власти или служебных полномочий, воинское должностное лицо, существенный вред, военное время, боевая обстановка, история.

Постановка проблеми

Будь-яку правову проблему неможливо розв'язати, не дослідивши належним чином її генезис. Таке дослідження допомагає оцінити тенденції розвитку сучасних правових інститутів і має істотне значення для наступності правових норм. Воно надасть змогу розкрити генетичні зв'язки і відносини конкретного об'єкту, реальні умови його становлення і розвитку, краще зрозуміти сутність явища, що досліджується, а також використати накопичений століттями юридичний досвід.

Стан дослідження

Вагомий внесок у дослідження питань кримінальної відповідальності за військові злочини зробили такі науковці, як Л.П. Брич,- В.О.Бугаєв, М.Б.Головко, С.І.Дячук, М.М.Івлєв,- М.І. Карпенко, О.Р.Полегенька, М.І. Панов, О.М. Сарнавський, В.М. Стратонова,

М.І.Хавронюк, С.О.Харитонов та інші. Праці згаданих авторів, як правило, зводились до аналізу військових суспільнонебезпечних діянь загалом або до коментування окремих складів злочинів чи їх ознак. Інша група наукових досліджень безпосередньо присвячена аналізу ознак складу перевищення військовою службовою особою влади або службових повноважень. Ці праці представлені такими вченими, як В.П. Бодаєвський, М.І.Мельник, І.І.Митрофанов, А.М. Ониськів, К.С. Остапенко та ін. Водночас доводиться констатувати, що генезис розвитку кримінально-правової регламентації за вказані злочинні дії не висвітлювався у кримінально-правовій літературі.

Метою статті є дослідження історичних аспектів встановлення кримінальної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень.

Виклад основних положень

Вінцем давньоруського права є кодифікований юридичний збірник Руська Правда, який містив багато статей, що свідчили про достатньо високий рівень розвитку у Київській Русі кримінально-правового регулювання. Однак у цій пам'ятці права не було передбачено відповідальності за вчинення військових злочинів, у тому числі і перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень. Такий стан речей пояснюється тим, що в Київській Русі всі воєнні дії виконувала так звана княжа дружина, право служити в якій надавалося вільним особам, за умовами, що ви-

значалися особистою домовленістю з князем. Війська не були виділені в самостійну організацію. Тому у хвилину небезпеки кожний, хто здатний тримати зброю, брав участь у захисті та активних бойових діях [1, с.142].

Виникнення регулярного війська привело до появи специфічної категорії людей, які на постійній та професійній основі займалися військовою діяльністю, що, у свою чергу, вело до формування окремої сфери суспільних відносин, які підлягали регулюванню та охороні. Так, у Соборному Уложенні відповідальність за вчинення військових злочинів була передбачена Главою VII «Про службу різних ратних людей Московської держави». Хоча в Уложенні 1649 р. не містилось прямої вказівки щодо заборони перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень, однак можна прослідкувати певні його прояви. Так, у ст.16 Глави VII була встановлена відповідальність сотенного голови у випадку, якщо він будь-кого відпустить із своєї сотні без князівського наказу. За вказані дії передбачалось покарання у виді привселюдного биття батогами та позбавлення волі [2].

Аналізуючи історичний розвиток кримінальної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень, не можна не згадати про «Військовий артикул» 1715 р., який був тісно пов'язаний з усіма державними реформами того часу. У цьому нормативно-правовому акті помітною є чітка система військових складів злочинів, серед яких, власне, мають місце злочини військових осіб проти своїх підлеглих. Так, в арт.33 містилось наступне положення: «Никто из офицеров да не дерзает обретающихся под своею командою салдат, без важных и пристойных притчин, жестоко бить или уязвить. Кто против того преступит, воинскому суду представлен и потом, по избретенію дела, наказан будет. А есть ли он то часто чинить будет, имеет своего чина лишен быть». Окрім того, кримінально-караними визнавались дії офіцерів як вищого, так і нижчого рангу, які полягали у примушуванні солдат до вчинення ними важкої роботи (ст.54).

В Уложенні про покарання кримінальні і виправні 1845 р. відповідальність за вчинення військових злочинів була передбачена у Розділі VI «Про злочини і проступки проти поста-

нов про повинності державні і земські». Однак у вказаному розділі не передбачено статті, яка б встановлювала відповідальність за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень. Водночас відповідно до ст.367 Глави II Розділу V кримінальному покаранню підлягали чиновник чи інша службова особа за перевищення влади, яке трактувалося як вихід за межі діянь, що входять у коло обов'язків, вчинення чого-небудь всупереч закону або встановленому порядку, або присвоєння права, яке їм не належить чи самовільне вирішення будь-якого питання, вчинення діяння чи видання розпорядження, на яке необхідний дозвіл вищого начальства. При цьому не слід вважати перевищенням влади наступні випадки: 1) коли чиновник або інша службова особа відступить у своїх діяннях від звичайних правил у зв'язку з особливим випадком; 2) якщо особа у зв'язку з надзвичайними обставинами візьме під свою відповідальність вжиття відповідних заходів без наказу вищого начальника і в подальшому доведе, що вони були здійснені для користі держави або якщо вказані заходи по нагальності справи не могли бути вжиті без видимої небезпеки чи шкоди для служби (ст.369). Чиновник чи інша службова особа, яка перевищила владу, підлягає, в залежності від важливості справи і відповідних обставин: зняттю з посади; виключенню зі служби; ув'язненню у фортеці на строк від одного до двох років; або в особливо важливих випадках – позбавленню всіх особистих і присвоєних прав та заслання в Томську або Тобольську губернії на строк від одного до двох років (ст.370).

Кримінально-караними визнавались наступні способи перевищення влади чиновником чи іншою службовою особою: насильство чи погрози щодо підлеглого (ч.2 ст.373), насильницькі дії з використанням зброї (ч.3 ст.373), катування та жорстоке поводження (ст.374), спричинення ран чи каліцтва (ст.375), вжиття заходів примусу без поважних на те причин (ч.2 ст.377) [3, с.284]. Таким чином, можна стверджувати, що кримінально-правове регулювання перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень здійснювалося за допомогою норм, що містили заборони на посадові злочини.

В останнє десятиріччя XIX ст. був підготовлений новий кримінальний кодекс — Кримінальне уложення 1903 року, яке було підписане імператором, але повністю так і не ввійшло в дію. У цій пам'ятці права норма, що передбачала відповідальність за перевищення влади, була зосереджена у ст. 636 (Глава 37 «Про злочинні діяння по службі державній і громадській»). Так, за вчинення службовою особою діяння по службі, яке не передбачено законом чи покладеними на неї обов'язками чи без дозволу вищого керівництва, передбачалось покарання у виді арешту (ч.1 ст.636). Кваліфікуючими ознаками визнавалось вчинення відповідних дій, внаслідок яких була спричинена важлива шкода державному, суспільному або приватному інтересу або виникла небезпека її заподіяння або було застосовано насильство над особою чи погроза його застосування або якщо перевищення влади вчинено з корисливим мотивом. За вказані дії передбачалось покарання у виді ув'язнення у виправному домі або тюрмі (ч.2 ст.636). Нарешті, особливо кваліфікуючою ознакою цього складу злочину визнавалось перевищення влади, вчинене з корисливих мотивів, якщо внаслідок цього спричинена шкода державному, суспільному або приватному інтересу або виникла небезпека її заподіяння. Відповідно до ч.4 ст.636 Уложення суб'єктом аналізованого складу злочину є службова особа, яка виконує обов'язки по державній чи громадській службі. Тобто під вказану категорію підпадає широке коло суб'єктів, серед яких власне і військова службова особа. Однак у цьому документі, як і в попередніх, не передбачено спеціальної норми, яка б встановлювала відповідальність за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень.

Важливе значення для розвитку військово-кримінального законодавства мало Положення про революційні військові трибунали, затвержене декретом ВЦВК 20 листопада 1919 р., у якому була передбачена система складів злочинів, які вчинялися військовослужбовцями, серед яких власне можна виділити посадові суспільнонебезпечні діяння. У вказаному документі чи не вперше регламентувалась відповідальність за перевищення влади саме військовою службовою особою, оскільки в попередніх пам'ятках правах мова йшла про вчинення

відповідних злочинних дій службовою особою. Зокрема, у п. «б» ч.3 Положення зазначалось, що Відомству Революційного Військового Трибуналу армії підлягають справи про «перевищення і бездіяльність влади за умови, якщо зазначені діяння спричинили істотну шкоду для Республіки або для справи революції, або ж завдали значних збитків скарбниці, або якщо існувала загроза заподіяння шкоди, однак суспільнонебезпечні наслідки не настали у зв'язку з вчасно вжитими заходами іншими особами» [4]. У цьому документі поняття «перевищення влади» є дещо розмитим, оскільки лише вказується на істотну шкоду та значні збитки як різновиди злочинних наслідків. Натомість про форми перевищення влади військовою службовою особою мова йде. Однак такий стан речей можна пояснити тим, що в Положенні від 20 листопада 1919 р. містились, насамперед, норми процесуального права, які регламентували питання підсудності, організації, розгляду справ та виконання вироків про вчинені злочини в районі військових дій військовослужбовцями і військовополоненими.

У 1922 р. був прийнятий КК УРСР, у якому в окремі статті (ст.209 Глави VII «Військові злочини») передбачалась відповідальність за перевищення влади військовим начальником або його бездіяльність. Стаття складалась із трьох частин. Так, за вчинення військовим начальником вказаних дій без злого умислу, якщо це не спричинило дезорганізації ввірених йому збройних сил і матеріальних коштів або інших особливо важливих наслідків передбачалось покарання у виді позбавлення волі на строк до трьох років зі строгою ізоляцією. До кваліфікуючих ознак цього складу злочину відносили спричинення загальної дезорганізації ввірених йому збройних сил і матеріальних засобів або військовий бунт, або відсутність належного постачання, або загибель цих сил і засобів, або розголошення таємниць, стратегічних планів або інші особливо важливі наслідки (позбавлення волі на строк до п'яти років зі строгою ізоляцією). Як особливо кваліфікуючі ознаки – перевищення влади із злісним наміром, з корисливих або інших цілей, незалежно від того чи були спричинені наслідки (позбавлення волі на строк не нижче п'яти років).

Отже, можна вважати, що норма про перевищення влади військовою службовою особою

набула «змістовного вигляду» лише у КК УРСР 1922 р. Однак вона була далекою від досконалості. По-перше, відсутність вказівки у диспозиції статті на юридичну конструкцію «перевищення службових повноважень» дещо звужує обсяг кримінально-правового регулювання; по-друге, законодавцем не описуються форми вчинення відповідного посягання; по-третє, санкція ч.1 ст.209 КК видається занадто суворою, оскільки злочин вчинено без злого умислу та не завдано особливо важливих наслідків, що свідчить про те, що в такому випадку повинні застосовуватись правила дисциплінарного статуту; по-четверте, санкція особливо кваліфікованого складу злочину не передбачає верхньої межі покарання, що могло створювати широкий простір для суддівського розсуду.

8 червня 1927 р. був прийнятий КК УРСР, у якому законодавцем об'єднано в одній статті декілька складів злочинів, а саме: зловживання владою, перевищення влади, бездіяльність влади, а також халатне ставлення до служби особи начальницького складу Робітничо-Селянської Червоної Армії (ст.206-17). У цьому документі вперше вказується на час (воєнний) та обстановку (бойова) вчинення злочину як одну з ознак об'єктивної сторони складу злочину. Водночас зміст вказаної норми викладений дещо хаотично та нечітко, оскільки законодавець у п «а» ст.206-17 КК встановлює однакове покарання за перевищення влади особою начальницького складу (позбавлення волі зі строгою ізоляцією або без такої на строк не менше шести місяців), якщо вказаними діями спричинено тяжкі наслідки (дезорганізація ввірених сил або дорученої справи, або розголошення військової таємниці) або якщо їх не завдано. При цьому за вчинення тих самих дій, які передбачені ст.206-17 при обтяжуючих обставинах, передбачений вищий захід соціального захисту (п «б» ст.206-17). У примітці 1 до статті 21 зазначалось, що для боротьби з найтяжчими злочинами, що загрожують основам радянської влади і радянського ладу винятковим заходом соціального захисту є розстріл.

5 грудня 1958 р. другою сесією Верховної Ради СРСР п'ятого скликання було прийнято Закон про кримінальну відповідальність за військові злочини, що зумовлено здійсненням загальної на той час кодифікації кримінального законодавства Союзу РСР і союзних респу-

блік [5, с. 29]. У ст.24 передбачалась відповідальність за зловживання владою, перевищення влади і недбале ставлення до служби. При цьому законодавець до конструювання диспозиції вказаної статті підійшов більш виважено. Так, в основному складі злочину кримінально-караним визнавалось перевищення влади начальником або посадовою особою, якщо ці дії вчинялися систематично, або з корисливих мотивів, або з іншої особистої зацікавленості, а також якщо вони заподіяли істотну шкоду (п «а» ст.24). Натомість кваліфікованим складом злочину було вчинення вищевказаних дій у військовий час або в бойовій обстановці (п «в» ст.24) [6]. При цьому міра покарання за перевищення влади істотно посилилась у порівнянні з його регламентацією у попередніх нормативно-правових актах. Так, за просте перевищення влади начальником або посадовою особою передбачалось покарання у виді позбавлення волі на строк від шести місяців до десяти років. Натомість, за вчинення цього злочину за обтяжуючих обставин (у військовий час або в бойовій обстановці) особа підлягала покаранню у виді позбавлення волі на строк від трьох до десяти років або розстріл. Очевидно, що санкції ст. 24 Закону від 5 грудня 1958 р. мали надмірно широкі межі, що, незважаючи на ряд позитивних рис (варіативність покарання, можливість ухвалення справедливого рішення), не можна вважати виправданим, оскільки створюється широкий простір для суддівського угляду, що є стимулом для корупції.

У КК УРСР 1960 р. вперше у ст.254-2 була передбачена окрема норма про перевищення військовою посадовою особою влади чи посадових повноважень (введена в дію Законом України від 11 липня 1995 р. № 282/95-ВР), деякі положення якої є наближеними до чинного законодавчого її змісту. Стаття складалася з чотирьох частин, у якій законодавцем визначались конкретні форми вчинення аналізованого посягання, серед яких можна виділити наступні: 1) незаконне використання транспортних засобів, споруджень чи іншого військового майна; 2) незаконне використання підлеглого для особистих послуг чи послуг іншим особам; 3) інше перевищення військовою посадовою особою влади чи посадових повноважень; 4) застосування нестатутних методів впливу щодо підлеглого; 5) перевищення дисциплі-

нарної влади, якщо ці дії завдали істотної шкоди; б) застосування насильства щодо підлеглого. Кваліфікуючими та особливо кваліфікуючими ознаками цього складу злочину є вчинення його із застосуванням зброї, спричинення тяжких наслідків, а також у воєнний час або в бойовій обстановці (п. «в», «г» ст.254-2 КК). За такі дії призначалось покарання у виді позбавлення волі на строк від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією майна або без такої (п. «в» ст.254-2 КК) та позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі (п. «г» ст.254-2 КК). Натомість покарання у виді смертної кари Рішенням Конституційного Суду України від 29.12.99 р. N 11-рп/99 було визнано таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним) [7].

У чинному КК України норма про перевищення влади військовою службовою особою влади чи службових повноважень була передбачена у ст.424 КК України. Однак у подальшому ЗУ «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції» від 21 лютого 2014 року № 746-18, до КК України було внесено цілу низку змін, серед яких, власне, виключення статті, яка регламентувала кримінальну відповідальність за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень. Така позиція законодавця пояснювалась тим, що склад злочину, передбаченого ст. 424 КК України, є спеціальним – за ознакою суб'єкта – складом перевищення влади чи службових повноважень, передбаченого ст. 365 КК України. Відповідно всі ознаки цих складів злочинів, за винятком ознаки суб'єкта – військової службової особи, співпадають. За твердженням М.І. Хавронюка, відбулась часткова декриміналізація діяння, передбаченого ст.424 КК України, оскільки частина військових службових осіб є працівниками правоохоронних органів, а частина – ні [8]. Тому очевидно, що таку позицію законодавця не слід було сприймати схвально, оскільки у випадку вчинення військовою службовою особою, яка не є працівником правоохоронного органу, злочину, передбаченого ст.424 КК України, вона не може бути притягнена до відповідальності за перевищення влади чи службових повноважень, а відпо-

відно, повинна бути звільнена від покарання та його відбування на підставі ч.2 ст.74 КК України. Однак в подальшому законодавець, мабуть, зрозумівши хибність такого кроку, ЗУ «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень» від 07 квітня 2015 № 290-VIII доповнив КК України ст.426-1, яка регламентує кримінальну відповідальність за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень. Потреба у запровадженні вказаної норми значно актуалізувалася у зв'язку зі збройною агресією РФ проти України, що беззаперечно вимагає вжиття заходів, у тому числі і кримінально-правового характеру, для забезпечення належних умов проходження військової служби. Таким чином з прийняттям чинного КК України існуюча норма про перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень потребує подальшого вдосконалення, а відтак продовжує розвиватись і сьогодні.

Висновки

У цілому такий історичний екскурс дозволяє виокремити наступні закономірності розвитку кримінального законодавства про відповідальність за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень:

- генезис розвитку кримінально-правової регламентації за вказані дії відбувався поступово, що відповідало потребам суспільства того чи іншого історичного періоду;
- спеціальна норма про перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень з'явилася лише на початку ХХ ст.;
- окремі форми вчинення аналізованого посягання висвітлюються у Військовому артикулі 1715 р., у якому можна простежити чітку систему військових складів злочинів, серед яких і злочини військових осіб проти своїх підлеглих;
- відповідальність за перевищення військовою посадовою особою влади чи посадових повноважень в окремій нормі вперше була передбачена лише у КК УРСР 1960 р., положення якої є наближеними до чинного законодавчого її змісту.

АНОТАЦІЯ

Аналізуються питання кримінальної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень в історії кримінального законодавства; досліджуються тенденції застосування вказівки на юридичну конструкцію «перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень» в пам'ятках кримінального законодавства.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, перевищення влади чи службових повноважень, військова службова особа, істотна шкода, воєнний час, бойова обстановка, історія.

Література

1. Карпенко М.І. Історичні аспекти кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів / М.І. Карпенко, В.М. Чередник // Юридична наука. - 2011. - №4-5. - С.141-149
2. Тихомиров М. Н., Епифанов П.П. Соборное уложение 1649 года. М., Изд-во Моск. ун-та, 1961. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/1649/7.htm>
3. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – СПб. Тип 2. – Отделение собств. император. канцелярии. – 1845. – III. – 646 с.
4. Положення про революційні військові трибунали, затверджене декретом ВЦВК 20 листопада 1919 р. [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://istmat.info/node/38779>
5. Горный А. Закон об уголовной ответственности за воинские преступления /- А. Горный// Советская юстиция. – 1959. – № 2. – С. 29–32.
6. Закон про кримінальну відповідальність за військові злочини від 5 грудня 1958 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://pravo.lvonevsky.org/bazazru/texts25/txt25875.htm>
7. Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0006.html
8. Хавронюк М.І. Науковий висновок щодо способу застосування Закону України «Про внесення змін до Кримінального та

SUMMARY

The article analyses the historic aspects of emerging and evolution of the system of military crimes on the territory of Ukraine since the Kievan Rus up to the present times. The specific issues of criminal liability for improper use of powers of office authorities in the history of criminal law. We researched of writing documents of Kyiv's Rus, Lithuanian Regulations, normative acts of tsar's Russia, criminal codes and decisions of soviet period, projects of the Criminal code, geared-up in independent Ukraine is conducted, and maintenance and place of criminal-legal norm «improper use of powers of office authorities» in Criminal Code of Ukraine today.

The article analyses the the problem of social determination of criminal responsibility of military official for improper use of powers. The author gives the definition of such notion as Improper Use of Authorities and studies its specific traits, gives a detailed analysis of corpus delicti and its kinds. Number of original sources is determined, which covered criminal responsibility for violation of the improper use of powers of office authorities as well as the criminal law analysis of the elements of the rules, which became prototypes of the studied by us crime, is done. Parallel is drawn out between rules of that time to the current, found out distinction of the legislative technique.

The main characteristics these legislation in different historical epochs have been defined. Certain conformities of regulation of this problem in main historic events of our country are determined. It is investigated that at each stage of society development the improvement of standards, which included responsibility for the joint improper use of powers of office authorities, and which were gradually transformed.

Key words: criminal responsibility, improper use of powers of office authorities, military official, extensive damage, war time, war fare, history.

Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції» від 21 лютого 2014 року № 746-VII [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://pravo.org.ua/ua/news/5059->